

**ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Περὶ ἐρμηνείας*, εἰσαγωγή, κείμενο, μετάφραση,
ἐρμηνευτικές σημειώσεις, Ἀλέξανδρος ΚΕΣΙΣΟΓΛΟΥ –
Γεώργιος ΠΑΠΑΤΣΙΜΠΑΣ, Ἀθήνα, Σμίλη, 2012, 391 σσ.**

Τὸ ἀριστοτελικὸ ἔργο *Περὶ ἐρμηνείας* εἶναι μέρος τοῦ *Ὀργάνου*, τῆς ομάδας δηλαδή τῶν ἔργων πού ἀσχολοῦνται μὲ τὴ λογικὴ μὲ τὴν εὐρεία ἔννοια, ἡ ὁποία κατὰ τὴ γνώμη τοῦ ὑπεύθυνου τῆς ὁμαδοποίησης αὐτῆς, πιθανότατα τοῦ Ἀνδρόνικου τοῦ Ρόδιου, εἶναι ἐργαλεῖο («ὄργανον») καὶ ὄχι μέρος τῆς φιλοσοφίας. Τὸ *Περὶ ἐρμηνείας* κατέχει τὴ δεύτερη θέση σὲ αὐτὴ τὴν ομάδα ἔργων, μετὰ τὶς λεγόμενες *Κατηγορίες*. Γιὰ τὶς *Κατηγορίες* ὑπάρχει ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα καὶ μέχρι σήμερα μεγάλη συζήτηση σχετικὰ μὲ τὸ ἀντικείμενό τους, γεγονὸς πὺ ἐξηγεῖ τὴν ὑπαρξὴ ἐναλλακτικῶν τίτλων, ὅπως *Περὶ τῶν γενῶν τοῦ ὄντος*, *Πρὸ τῶν Τοπικῶν*, *Πρὸ τῶν τόπων* (τίτλο πὺ προτιμᾷ ὁ τελευταῖος ἐκδότης, R. Bodéüs στὴν ἔκδοση Les Belles Lettres). Ἡ κατάσταση ὅσον ἀφορᾷ στὸ *Περὶ ἐρμηνείας* εἶναι ἀπὸ μὴ ἀποψη παρόμοια καὶ ἀπὸ μὴ ἄλλη καλύτερη.

Παρόμοια εἶναι ἡ κατάσταση στὸν βαθμὸ πὺ ἤδη ὁ τίτλος τοῦ ἔργου ἀμφισβητεῖται ἀπὸ τὸν ἐκδότη τῆς τελευταίας κριτικῆς ἔκδοσης, L. Minio-Paluello (Oxford Classical Texts), χωρὶς ὅμως καλοὺς λόγους, καθὼς ὁ τίτλος παραδίδεται καὶ ἀπὸ σημαντικὰ μεσαιωνικά χειρόγραφα (cod. Ambrosianus L 93, cod. Marcianus 201), ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους ὑπομνηματιστὲς τοῦ ἔργου, ὅπως ὁ Ἀμμώνιος, ὁ Στέφανος καὶ ὁ Βοήθιος. Αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι ὁ τίτλος τοῦ ἔργου κατάγεται ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη· τοῦτο εἶναι τουλάχιστον ἀβέβαιον. Ὁ τίτλος ἀντιπροσωπεύει μᾶλλον μὴ ἀποψη σχετικὰ μὲ τὸ ἀντικείμενο τοῦ ἔργου, ἡ ὁποία προφανῶς ὑπερίσχυσε στὸν ἀρχαῖο Περίπατο. Ἐνδεικτικὸ τῆς κριτικῆς στάσης ἀπέναντι στὸν τίτλο εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ἀρχαῖοι ὑπομνηματιστὲς τὸν ἀντιμετωπίζουν κάπως κριτικά. Ὁ Ἀμμώνιος ἰσχυρίζεται ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης θὰ μπορούσε νὰ ἔχει προτιμήσει τὸν τίτλο *Περὶ τοῦ ἀποφαντικοῦ λόγου* (*In de int.*, 5, 21-23), ἀποψη πὺ δὲν ἐκπλήσσει, μᾶ καὶ ὁ Ἀριστοτέλης στὸ τέλος τοῦ κεφαλαίου 4 κατὰ τὴ σύγχρονη διαίρεση μᾶς λέει ὅτι ἡ πραγματεύει τοῦ ἀφορᾷ τὸν ἀποφαντικὸν λόγον («ὁ δὲ ἀποφαντικὸς [λόγος] τῆς νῦν θεωρίας»). Ὁ Ἀμμώνιος προσθέτει ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ὀνομάζει «ἐρμηνεία» τὸν ἀποφαντικὸν λόγον ἐπειδὴ ἀποτελεῖ ἐξήγηση ἢ παρουσίαση τῆς γνώσης τῆς ψυχῆς («τοῦτο τοῖνυν τὸ εἶδος τοῦ λόγου τὸ ἀποφαντικὸν ἐρμηνείαν ἀξιοῖ καλεῖν ὁ Ἀριστοτέλης ὡς ἐρμηνεύον τὴν γνώσιν τῆς ψυχῆς», *In de int.*, 5, 18-21). Ὁ Βοήθιος, ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὑποστηρίζει ὅτι ὁ τίτλος *Περὶ ἐρμηνείας* τοῦ ἔργου εἶναι ἱκανοποιητικὸς καὶ τὸν μεταφράζει ὡς *De interpretatione* (ἀπὸ ὅπου κατάγονται καὶ οἱ σύγχρονες ἀποδόσεις), καθὼς τὸ ἔργο, πιστεύει ὁ Βοήθιος, πραγματεύεται κάθε γλωσσικὴ ἔκφραση πὺ ἔχει σημασία, ἡ ὁποία εἶναι μὴ «ἐρμηνεία» (*interpretatio*) στὸν βαθμὸ πὺ κάθε τέτοια ἔκφραση ἔχει σημασία.

Τὸ ἴδιο τὸ ἔργο δὲν μᾶς κατατοπίζει στὴν ἀρχὴ τοῦ σχετικὰ μὲ τὸ ἀντικείμενο του, ὅπως κάνει συχνὰ ὁ Ἀριστοτέλης σὲ ἄλλες πραγματεῖες του, ἀλλὰ ἀρχίζει μὲ τὴν ἀνακοίνωση ὅτι χρειάζεται νὰ ὁρίσουμε μιὰ σειρὰ ἀπὸ ὅρους – «πρῶτον δεῖ θέσθαι τί ὄνομα καὶ τί ῥῆμα, ἔπειτα τί ἐστὶν ἀπόφαισις καὶ κατὰφαισις καὶ ἀποφανσις καὶ λόγος». Αὐτὴ ἡ ἀρχὴ *in medias res* κάνει μᾶλλον τὸν Minio-Paluello νὰ πιστεύει ὅτι ἔχει χαθεῖ τὸ εἰσαγωγικὸ μέρος τοῦ ἔργου μαζί μὲ τὸν τίτλο του, καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ τὸν ἀθετεῖ. Ὁ ἀναγνώστης μένει ἔτσι μὲ ἀναπάντητο τὸ ἐρώτημα σχετικὰ μὲ τὸ ποιὸ εἶναι τὸ ἀντικείμενο τοῦ ἔργου. Βέβαια, θὰ ἔλεγε κανεὶς, στὸ κεφάλαιο 4 ὁ Ἀριστοτέλης μᾶς λέει, ὅπως ἤδη ἀνέφερα, ὅτι ἀντικείμενο τοῦ ἔργου εἶναι ὁ ἀποφαντικὸς λόγος, ὁ ὁποῖος, προσθέτει ὁ Ἀριστοτέλης, εἶναι ὁ μόνος πὺν ἀληθεύει ἢ ψεύδεται, πὺν δέχεται μὲ ἄλλα λόγια τιμὲς ἀλήθειας. Τὸ ἐρώτημα ὁμῶς παραμένει καὶ μετὰ ἀπὸ αὐτὴ τὴ διευκρίνιση. Ὅπως ἤδη εἶδαμε, οἱ ἀρχαῖοι ὑπομνηματιστὲς διαφωνοῦν σχετικὰ μὲ τὸ τί περιλαμβάνει ὁ «ἀποφαντικὸς λόγος», δηλαδή α) ἀποφαντικὲς προτάσεις, ἢ β) καὶ μέρη τους πὺν ἔχουν σημασία. Ὅσα λέει ὁ Ἀριστοτέλης στὰ κεφάλαια 2 καὶ 4 σχετικὰ μὲ λέξεις πὺν ἔχουν σημασία ἐνῶ τὰ μέρη τους δὲν ἔχουν (π.χ. Κάλλιπος), συνηγοροῦν πρὸς τὴ δεύτερη ἀποψη (δηλαδή τοῦ Βοήθιου). Ἀλλὰ ἀκόμα καὶ ἂν υἱοθετήσουμε τὴ μία ἀπὸ τίς δύο ἀπόψεις περὶ ἀποφαντικοῦ λόγου, δὲν εἶναι σαφὲς τί ἀκριβῶς σχετικὰ μὲ αὐτὸν τὸν λόγο ἐξετάζει τὸ ἔργο. Ὁ C. Whittaker (*Aristotle, De Interpretatione*, Oxford 1996, σ. 7), γιὰ παράδειγμα, θεωρεῖ κεντρικὴ στὸ ἔργο τὴ σχέση ἀντίφασης ἀποφαντικῶν προτάσεων, καὶ ὑποστηρίζει ὅτι καταλληλότερος τίτλος τοῦ ἔργου θὰ ἦταν *Περὶ ἀντιφάσεως*. Ἀκόμη ὁμῶς καὶ ἂν ὁ ἀναγνώστης υἱοθετήσῃ μιὰ ἀποψη σχετικὰ τόσο μὲ τὸ εἶδος τοῦ ἀποφαντικοῦ λόγου ὅσο καὶ σχετικὰ μὲ τὴ σκοπιὰ ἀπὸ τὴν ὁποία ὁ Ἀριστοτέλης τὸν προσεγγίζει, παραμένει ὡς γεγονὸς μιὰ διαφορὰ ἀνάμεσα στὰ κεφάλαια 1-4 πὺν ἐστιάζουν στὴ γλώσσα ἐν γένει καὶ στὰ ὑπόλοιπα πὺν ἐστιάζουν εἰδικώτερα στίς λογικὲς σχέσεις τῶν ἀποφαντικῶν προτάσεων.

Τὸ ἐγχείρημα τῶν συγγραφέων νὰ ἀναμετρηθοῦν μὲ τὸ ἔργο τοῦ Ἀριστοτέλη προσφέροντας μιὰ σύγχρονη νεοελληνικὴ μετάφραση μαζί μὲ ἐρμηνευτικὰ σχόλια εἶναι σὲ ἕναν βαθμὸ μιὰ ἀναμέτρηση καὶ μὲ τὸ ἐρώτημα τοῦ ἀντικειμένου καὶ τῆς ἐνότητος τοῦ ἔργου. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ John Ackrill στὴ γνωστὴ μετάφραση τῶν *Κατηγοριῶν* καὶ τοῦ *Περὶ ἐρμηνείας* δὲν συζητᾷ τὸ ἀντικείμενο τοῦ *Περὶ ἐρμηνείας* καὶ εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι μεταφράζει τὸν τίτλο τοῦ πρώτου ἔργου ἀλλὰ ὄχι τοῦ δεύτερου (*Aristotle Categories and De interpretatione*, Oxford 1963), στάση πὺν βρίσκει πολλοὺς μμητὲς μέχρι σήμερα. Ἀνάλογα, ὁ Hermann Weidemann στὸ διεξοδικὸ ὑπόμνημά του στὴ σειρὰ *Aristoteles Werke in Deutscher Übersetzung* (Berlin 1994), τὸ ὁποῖο ἰδιαίτερα χρησιμοποιοῦν οἱ συγγραφεῖς, συζητᾷ μὲν τὸ θέμα τοῦ ἀντικειμένου τοῦ ἔργου ἀποφεύγει ὁμῶς νὰ μεταφράσῃ τὸν ἐλληνικὸ τίτλο καὶ τὸν διατηρεῖ (*Peri hermeneias*). Συχνὰ βέβαια τὸ *Περὶ ἐρμηνείας* μεταφράζεται στὸν ἀγγλόφωνο κόσμῳ ὡς «On interpretation» (π.χ. R. SMITH, *Logic*, στὸ J. BARNES (ἐπιμ.), *The Cambridge Companion to Aristotle*, Cambridge 1995, σ. 33), ἀλλὰ ἔχω τὴν ἐντύπωση ὅτι πρόκειται μᾶλλον γιὰ μετάφραση τοῦ λατινικοῦ *de interpretatione* παρὰ τοῦ ἐλληνικοῦ *Περὶ ἐρμηνείας*. Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ὁ Giorgio Colli, ὁ ὁποῖος στὴν ἰταλικὴ μετάφραση τοῦ Ὁργάνου μεταφράζει τὸ *Περὶ ἐρμηνείας* ὡς «*Dell'espressione*» (G. COLLI, *Aristotele Organon*, Roma, 1955). Οἱ συγγραφεῖς τῆς νεοελληνικῆς σχολιασμένης

μετάφρασης επίσης δὲν μεταφράζουν τὸν τίτλο τοῦ ἔργου καὶ διατηροῦν τὸν ἀρχαῖο. Κατὰ τὴ γνώμη μου αὕτῃ δὲν ἀποτελεῖ καὶ ἐπιλογή μὲ δεδομένο ὅτι στὰ νέα ἑλληνικά ἡ φράση «περὶ ἐρμηνείας» ἔχει συγκεκριμένη σημασία, ποὺ εἶναι «σχετικά μὲ τὴν ἐρμηνεία», κάτι ποὺ εἶναι ἐλάχιστα διαφωτιστικό, ἂν δὲν εἶναι παραπλανητικό ὡς ἀπόδοση τοῦ ἀρχαίου *περὶ ἐρμηνείας*. Οἱ συγγραφεῖς ἀφιερώνουν βέβαια ἓνα μέρος τῆς ἐκτενοῦς εἰσαγωγῆς γιὰ νὰ συζητήσουν τὸ ζήτημα τοῦ νοήματος τοῦ τίτλου. Καὶ ἐπιχειροῦν νὰ τὸ κάνουν ἐστιάζοντας στὸ νόημα τοῦ ὅρου «ἐρμηνεία».

Ἡ προσέγγιση αὕτῃ εἶναι σὲ κάποιον βαθμὸ δικαιολογημένη καὶ σὲ κάποιον ἄλλο ὄχι. Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ διακρίνει κανεῖς δύο ζητήματα, ἀλλήλθενδα ἀλλὰ καὶ σαφῶς ξεχωριστά: (α) τὸ ζήτημα τῆς σημασίας τῆς φράσης «περὶ ἐρμηνείας», καὶ (β) τὸ ζήτημα τοῦ ἀντικειμένου τοῦ ἔργου *Περὶ ἐρμηνείας*. Ἡ διερεύνηση τῆς σημασίας τοῦ ὅρου «ἐρμηνεία», τὴν ὁποία οἱ συγγραφεῖς θεωροῦν λογικὰ πρότερη τῆς διερεύνησης τοῦ ἀντικειμένου τῆς πραγματείας δὲν βοηθᾷ ἄμεσα στὸν δεύτερο στόχο, καὶ αὐτὸ γιὰ δύο λόγους κατὰ τὴ γνώμη μου, πρῶτον ἐπειδὴ, ὅπως ὀρθὰ παρατηροῦν οἱ συγγραφεῖς (σ. 22), ὁ ἐν λόγῳ ὅρος δὲν ἐμφανίζεται στὸ συγκεκριμένο ἔργο τοῦ Ἀριστοτέλη, καὶ δεύτερον ἐπειδὴ τὸ ἔργο στοχεύει ἀκριβῶς νὰ μᾶς ἐξηγήσει τί εἶναι ἡ «ἐρμηνεία», ὅπως ἓνα ἔργο *Περὶ φύσεως* στοχεύει νὰ ἐξηγήσει τὴ φύση, ἓνα ἔργο *Περὶ κόσμου* τὸν κόσμον κ.ο.κ. Δὲν ἔχει νόημα νὰ διερευνᾷ κανεῖς τίς ἐνδεχόμενες σημασίες τοῦ ὅρου «κόσμος» (κόσμημα, τάξη, σύμπαν), προκειμένου νὰ προσδιορίσει τὸ ἀντικείμενο ἑνὸς ἔργου *Περὶ κόσμου*. Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ παράδειγμα τοῦ ἔργου *Περὶ οὐρανοῦ* τοῦ Ἀριστοτέλη. Ὁ ὅρος «οὐρανός» μπορεῖ νὰ σημαίνει τόσο «τὸν οὐράνιο θόλο/κόσμο» ἀλλὰ καὶ «τὸ σύμπαν» (*Περὶ οὐρανοῦ*, 278 b 9-21, *Τίμαιος*, 28 b 2-3). Ἡ γνώση τῶν σημασιῶν τοῦ ὅρου δὲν ἐμποδίζει τὴ διαφωνία στὴν ὑστερη ἀρχαιότητα σχετικά μὲ τὸ ἀντικείμενο τοῦ ἀριστοτελικοῦ ἔργου. Ὁ προσδιορισμὸς τοῦ ἀντικειμένου ἑνὸς ἔργου (τοῦ «σκοποῦ» στὴ γλῶσσα τῶν ὑπομνηματιστῶν) γίνεται πρωτίστως μὲ κριτήρια ἐσωτερικῶν ἐνδείξεων ἑνὸς ἔργου, δηλαδή δομῆς, ὀπτικῆς, ἐπιχειρήματος. Οἱ συγγραφεῖς δὲν ἐπιμένουν σὲ μιὰ τέτοια προσέγγιση, ἂν καὶ συζητοῦν φυσικὰ τὴ δομὴ, τὴν ἐνότητα καὶ τὸ ἀντικείμενο τοῦ ἔργου. Νομίζω, ὅσο, ὅτι ἀφιερώνουν σχετικά λίγο χῶρο στὴν εἰσαγωγή τους γιὰ τὸ μείζον αὐτὸ ζήτημα, ὅπως ἐπίσης καὶ γιὰ τὸ σχετικὸ ζήτημα τῆς θέσης τοῦ ἔργου σὲ μιὰ ὁμάδα ἔργων λογικῆς.

Ὁ ἀναγνώστης ποὺ πληροφορεῖται ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς γιὰ τὴν ἔνταξη τοῦ ἔργου στὸ *Ὅργανον* ἀναρωτιέται εὐλόγα μὲ ποιὰν ἔννοια τὸ *Περὶ ἐρμηνείας* εἶναι ἓνα ἔργο λογικῆς καὶ ποιὰ ἡ θέση του σὲ μιὰ ἐπιστήμη λογικῆς. Τὸ μόνο ὅμως ποὺ μαθαίνει σχετικά εἶναι ἡ ἄποψη τοῦ Whittaker, τὴν ὁποία μᾶς μεταφέρουν οἱ συγγραφεῖς (σ. 30), ὅτι δηλαδή τὸ ἔργο συγγενεῖ περισσότερο μὲ τὸ περιεχόμενο τῶν *Τοπικῶν* καὶ τῶν *Σοφιστικῶν Ἐλέγχων* παρὰ μὲ τίς *Κατηγορίες*. Οἱ συγγραφεῖς δὲν μᾶς τὸ ἐξηγοῦν αὐτὸ οὔτε καὶ παίρνουν θέση. Μᾶς λένε, μάλιστα, ὅτι εἶναι δύσκολο νὰ δοῦμε τὸ *Περὶ ἐρμηνείας* ὡς ἓνα ἔργο λογικῆς ἀλλὰ μάλλον ὡς ἓνα ἔργο ἐφαρμογῆς λογικῶν ἀρχῶν καὶ μὲ τὴν ἔννοια αὕτῃ ὡς ἓνα ἔργο ὀρθολογικῆς σκέψης (σελ. 34), γιατί, ὑποστηρίζουν, ἡ ἀριστοτελικὴ λογικὴ σημαίνει κυρίως συλλογιστικὴ.

Ἐδῶ αἰσθάνομαι ὅτι λανθάνει κάποια σύγχυση. Ὁ Ἀριστοτέλης δὲν χρησιμοποιοῖ τὸν ὅρο «λογικὴ», ἐνῶ χρησιμοποιοῖ τοὺς ὅρους «συλλογιστικός», «συλ-

λογίζεσθαι». Τους τελευταίους τους χρησιμοποιεί σχετικά με την τέχνη του συλλογισμού, στον οποίο διακρίνει διαφορετικά είδη. Τον όρο «λογική» τον χρησιμοποιούν οι Στωϊκοί, και με αυτόν έννοούν και τον χώρο που εμείς αποκαλούμε «γνωσιοθεωρία» (π.χ. *SVF*, II, 35). Αυτή την ευρεία έννοια της λογικής φαίνεται να έχουν κατά νούν οι Περιπατητικοί όταν μιλούν για ομάδα αριστοτελικών έργων λογικής. Το έρώτημα, λοιπόν, σχετικά με τη θέση του *Περὶ ἑρμηνείας* σὲ μὴ ομάδα έργων λογικής παραμένει.

Οἱ συγγραφείς ἀφιερώνουν μεγάλο μέρος της ἐκτενούς εἰσαγωγῆς τους στὴν πρόσληψη τοῦ ἔργου ἀπὸ τὴ νεώτερη διανόηση (ἐνὸτ. 4-6), ἐνῶ στὴν τελευταία ἐνότητα συζητοῦν ζητήματα κριτικῆς τοῦ κειμένου (ἐνὸτ. 7). Στις ἐνότητες ὅπου συζητεῖται ἡ πρόσληψη ὁ ἀναγνώστης βρίσκει πολλὰ ἐνδιαφέροντα, συνεχίζεται ὁμως μὲ ἓναν ἄτυπο τρόπο ἡ πραγμάτευση τῶν ἐρωτημάτων γιὰ τὸ ἀντικείμενο τοῦ ἔργου καὶ τὸν λογικὸ του χαρακτήρα, καὶ θὰ ἦταν πολὺ καλύτερο, νομίζω, νὰ εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ αὐτὰ τὰ στοιχεῖα γιὰ μὴ διεξοδικότερη συζήτηση τῶν καίριων γιὰ τὸ ἔργο ζητημάτων. Σχετικά με τὴ συζήτηση γιὰ ζητήματα κριτικῆς τοῦ κειμένου, εἶναι σπάνιο γιὰ ἐλληνικὴ σχολιασμένη μετάφραση νὰ δείχνει εὐαισθησία σὲ τέτοια ζητήματα καὶ εἶναι ἀναμφίβολα ἐνδεικτικὸ τῆς φροντίδας καὶ τῆς εὐαισθησίας τῶν συγγραφέων τοῦ τόμου ὅτι τὸ κάνουν, ὅπως καὶ ὅτι δίνουν κριτικὸ ὑπόμνημα στὸ ἀρχαῖο κείμενο ὅταν τὸ κρίνουν σκόπιμο. Θὰ ἦταν, ὁμως, ἐξίσου σκόπιμο νὰ ἐνημερώσουν τὸν ἀναγνώστη, ἔστω ἐπιγραμματικά, γιὰ τὶς κύριες πηγές παράδοσης τοῦ κειμένου προκειμένου νὰ τὸν προσανατολίσουν στὴ συζήτηση γιὰ τὸ κείμενο.

Περὶ τὴ μετάφραση τοῦ κειμένου. Σπεύδω νὰ ὑπογραμμίσω τὴ δυσκολία τοῦ ἐγχειρήματος, ἡ ὁποία δὲν ἔγκειται μόνο στὸν δύσκολο, πυκνὸ καὶ συχνὰ ἐλλειμματικὸ ἀριστοτελικὸ λόγο, ἀλλὰ καὶ στὸ γεγονὸς ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἓνα κείμενο ποὺ μιλά γιὰ τὴ γλώσσα τὴν ἴδια, καὶ ἐπομένως παραδείγματα καὶ ὅροι τῆς ἀρχαίας εἶναι δύσκολο νὰ μεταφερθοῦν στὴ νεοελληνικὴ. Οἱ δυσκολίες αὐτὲς ἀπαιτοῦν κατὰ τὴ γνώμη μου προγραμματικὴ συζήτηση καὶ δικαιολόγηση τῶν ἀποφάσεων ποὺ υἱοθετοῦνται στὴ μετάφραση. Δυστυχῶς αὐτὸ δὲν τὸ κάνει κανεὶς μεταφραστὴς ἀρχαιοελληνικῶν φιλοσοφικῶν κειμένων, ὅσο γνωρίζω, ἐνῶ τὰ ζητήματα ποὺ ἀντιμετωπίζει ὁ νεοελληνας μεταφραστὴς ἀρχαίων φιλοσοφικῶν κειμένων εἶναι πολλὰ, δύσκολα καὶ ἰδιαίτερα. Ἐνα τέτοιο εἶναι πότε καὶ μὲ ποῖο κριτήριον διατηροῦμε ὅρους τῆς ἀρχαίας γλώσσας στὴ νεοελληνικὴ μετάφραση. Θὰ πρέπει, κατὰ τὴ γνώμη μου, νὰ γίνεται πάντοτε σὲ ἀνάλογες ἐκδόσεις συζήτηση γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ καὶ νὰ ὀρίζονται κριτήρια, πρῶτον ἐπειδὴ διαφορετικὰ ἀφήνεται νὰ διευθετηθεῖ ἀπὸ τὶς αἰσθητικὲς προτιμήσεις τῶν συγγραφέων, τὶς ὁποῖες ὁμως δὲν συμμερίζονται ὅλοι γιατί δὲν διέπονται ὅλοι ἀπὸ τὰ ἴδια κριτήρια, ἀλλὰ κυρίως ἐπειδὴ ἡ μετάφραση εἶναι ἑρμηνεία καὶ προέχει ἡ ἀποφυγὴ παρανοήσεων στὶς ὁποῖες συχνὰ μᾶς ὁδηγεῖ ἡ διατήρηση ἀρχαίων ὅρων στὸ νεοελληνικὸ κείμενο.

Καίριος στὸ ἐν λόγω κείμενο εἶναι ὁ ὅρος «ἀπόφαισις», τὸν ὁποῖο οἱ συγγραφείς συστηματικὰ ἀφήνουν ἀμετάφραστο ἀλλὰ τὸν τυπώνουν μὲ πλάγια στοιχεῖα, ἐνίοτε δὲ προσθέτουν σὲ ἀγκύλες τὴν μετάφρασή του «ἄρνηση». Τὸ ἐρώτημα εἶναι ἀπλό: γιατί δὲν μεταφράζουν οἱ συγγραφεῖς ἓναν ὅρο ὁ ὁποῖος στὰ ἀρχαῖα ἑλληνικά σημαίνει Χ [«negation»] καὶ στὰ νέα ἑλληνικά σημαίνει Ψ [«decision»]; Γιατί δὲν ἐπιλέγουν σταθερὰ νὰ τὸν μεταφράσουν «ἄρνηση», ὅπως

κάνουν οἱ μεταφραστές σὲ ὅλες τὶς μεταφράσεις ποὺ γνωρίζω; Ποιὸς νεοέλληνας καταλαβαίνει τὸ «ἀπόφασις» ὡς «ἄρνηση»; Καὶ ἂν τὸ κάνει, τότε γιατί νὰ διαβάσει τὴ μετάφραση; Ἀντιστοίχως, δὲν μεταφράζουν τὴν ἀρχαία φράση *πτῶσις ῥήματος* (16 b 17, 17 a 10), τὴν ὁποία οἱ συγγραφεῖς διατηροῦν ὡς «πτῶσις ῥήματος», φράση ἀκατανόητη στὴ νεοελληνική.

Ἐνα ἄλλο ζήτημα στὴ μετάφραση εἶναι ἡ προσθήκη ὅρων ποὺ δὲν ὑπάρχουν στὸ πρωτότυπο. Παράδειγμα πρῶτο: «ἅπαντα οὖν τὰ ἐσόμενα ἀναγκαῖον γενέσθαι» (18 b 15) - μτφρ. «Σύμφωνα μὲ αὐτὴ τὴ συλλογιστική, ὅλα τὰ συμβαίνοντα στὸ μέλλον εἶναι ἀνάγκη νὰ γίνουν». Τὸ ζήτημα ἐδῶ δὲν εἶναι ὅτι ὑπερτονίζεται ὁ συμπερασματικὸς χαρακτήρας τοῦ «οὖν», ἀλλὰ ὅτι γίνεται λόγος γιὰ μιὰ ρυθμιστικὴ ἀρχή, ἡ ὁποία δὲν ὑπάρχει τουλάχιστον στὴν πρόταση αὐτή, καὶ προκύπτει στὴ μετάφραση μιὰ ἀφηρημένη ὄντοτητα, ἡ συλλογιστική, ποὺ δὲν ὑπάρχει στὸ πρωτότυπο. Τὸ ζήτημα εἶναι ἀκόμη πιὸ ὀξύ, κατὰ τὴ γνώμη μου, στὸ ἐπόμενο παράδειγμα: «καὶ εἰ μὴ ὑπάρχει [λευκόν], ψεύδεται, καὶ εἰ ψεύδεται, οὐχ ὑπάρχει» (18 b 3-4) - μτφρ. «Ἐτεῖ ἢ μὴ ὑπαρξὴ ἰσοδυναμεῖ μὲ ψεῦδος καὶ τὸ ψεῦδος μὲ ἀνυπαρξία». Τὸ πρόβλημα ἐδῶ δὲν εἶναι, κατὰ τὴ γνώμη μου, μόνο ἡ εἰσαγωγή στὴ μετάφραση ἑνὸς ἀφηρημένου οὐσιαστικοῦ ποὺ δὲν ὑπάρχει στὸ πρωτότυπο, τῆς ὑπαρξὸς καὶ τῆς ἀνυπαρξίας, ὅσο κυρίως ὅτι ἡ μετάφραση εἰσάγει στὸ κείμενο μιὰ ιδιότητα, αὐτὴ τῆς ὑπαρξὸς, τὴν ὁποία, ὅπως εἶναι γνωστό, ἡ κλασσικὴ φιλοσοφία δὲν δημιούργησε, ἐνῶ τὸ πρωτότυπο δὲν μιλά γιὰ ιδιότητα ὑπαρξὸς, ἀλλὰ γιὰ τὸ ἂν ὑπάρχει ἢ δὲν ὑπάρχει ἡ ιδιότητα τοῦ λευκοῦ, γιὰ τὴν ὁποία γίνεται λόγος στὴν ἀμέσως προηγούμενη πρόταση.

Ἐρχομαι τέλος σὲ δύο περιπτώσεις προσθήκης στὴ μετάφραση διδακτικῶν ὁδηγιῶν ποὺ δὲν ὑπάρχουν στὸ πρωτότυπο. Στὸ περίφημο κεφάλαιο 9 ὁ Ἀριστοτέλης δίνει τὸ ἐξῆς παράδειγμα ἐνδεχόμενου συμβάντος, «οἷον ὅτι τουτὶ τὸ ἱμάτιον δυνατόν ἐστι διατηρηθῆναι καὶ οὐ διατηρηθήσεται...» (19 a 12-13) - μτφρ. «[δεῖτε] π.χ. αὐτὸ ἐδῶ τὸ ροῦχο (ποὺ φορῶ): εἶναι δυνατό μὲν νὰ σχιστεῖ στὰ δύο ἢ νὰ μὴν σχιστεῖ...». Τὸ ἐρώτημα πρὸς τοὺς συγγραφεῖς εἶναι ἀπλό: τί τοὺς κάνει νὰ πιστεύουν ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης δείχνει τὸ ροῦχο του ὡς παράδειγμα; Τὸ «τουτὶ» ὅπως καὶ τὸ «τόδε τι» σηματοδοτοῦν τὸν Ἀριστοτέλη τὴν ἀναφορὰ σὲ ἕνα καθέκαστον χωρὶς νὰ κάνουν σαφές ποῖο εἶναι αὐτό. Κάτι τέτοιο δὲν χρειάζεται, ἄλλωστε, γιὰ τοὺς σκοποὺς τῆς ἀριστοτελικῆς ἐξήγησης. Οἱ συγγραφεῖς φαντάζονται ἀπλῶς τὸν Ἀριστοτέλη νὰ κάνει μάθημα ὅταν γράφει τὸ ἐν λόγω κείμενο. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ μεταφράζουν τὴ φράση «οὐ γάρ ἐστι τὸ οὐ πᾶς ἄνθρωπος λεκτέον» (20 a 7-8) ὡς «Προσοχή! Δὲν εἶναι σωστὸ νὰ ποῦμε “ὅχι κάθε ἄνθρωπος”». Ὑποστηρίζουν μάλιστα στὴν εἰσαγωγή (σ. 28) ὅτι τὸ κείμενο σὲ κάποια σημεία εἶναι ἀκατανόητο ἂν δὲν ὑποθέσουμε διδακτικὴ πράξη. Δὲν βρίσκω κανένα τέτοιο σημεῖο στὸ κείμενο, καὶ σίγουρα ὄχι τὰ πιὸ πάνω σημεία. Φυσικά, μπορεῖ τὸ κείμενο ἢ κάποιος πρόγονός του νὰ χρησιμοποιήθηκε σὲ διδακτικὴ πράξη, αὐτὸ ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι θὰ πρέπει νὰ τὴν ἐγκαταστήσουμε στὸ κείμενο ἐπειδὴ δὲν εἶναι ἀπίθανο νὰ τὴν συνόδευε.

Παρὰ τὶς παραπάνω κριτικὲς παρατηρήσεις, ἡ μετάφραση στὸ σύνολό της εἶναι προσεκτικὴ καὶ ἀποδίδει εὐαίσθητα τὸ κείμενο καὶ σὲ κατανοητὸ νεοελληνικὸ λόγο (ἐξαιρέση ἀποτελεῖ ἡ σκοτεινὴ, κατὰ τὴ γνώμη μου μετάφραση τῆς παραγράφου 16 a 3-9).

Θὰ ἤθελα τέλος νὰ σχολιάσω σύντομα τὶς ἐρμηνευτικὲς σημειώσεις ποὺ συ-

νοδεύουν τη μετάφραση. Οί συγγραφείς κατέβαλαν ιδιαίτερη προσπάθεια, νομίζω, να λάβουν υπόψη τους έναν μεγάλο όγκο βιβλιογραφίας από τη μία και να είναι σύντομοι στον σχολιασμό τους από την άλλη. Και τὰ δύο είναι σπάνια σὲ βιβλία τοῦ εἴδους. Τὸ γεγονός ὅτι λαμβάνουν υπόψη τους τὴν ὑπομνηματιστικὴ παράδοση ἀπὸ τὸν Ἀμμώνιο μέχρι τοὺς Ἀραβες σχολιαστὲς καὶ τὴ μεσαιωνικὴ λατινικὴ παράδοση εἶναι πολύτιμο ἐργαλεῖο γιὰ τὸν ἀναγνώστη, εἰδικὸ καὶ μὴ. Θὰ σταθῶ μόνο σὲ κάποια ζητήματα ὀρολογίας. Τὸ πρῶτο ἀφορᾷ τὸν ὅρο «ὄντολογία», τὸν ὁποῖο οἱ συγγραφεῖς χρησιμοποιοῦν γιὰ τὸ εἶδος λόγου ποὺ ἐκφράζει τὴν ἀλήθεια ἢ τὸ ψεῦδος (σ. 202). Γιατί ὅμως νὰ εἶναι αὕτὴ ἡ λειτουργία τοῦ ἀποφαντικοῦ λόγου «ὄντολογικὴ», ὅπως ὑποστηρίζουν οἱ συγγραφεῖς, καὶ ὄχι λογικὴ; Πρόκειται γιὰ τὶς τιμές ἀλήθειας ποὺ προσιδιάζουν μόνο στον ἀποφαντικὸ λόγο, καὶ ἡ ἀληθοτιμὴ εἶναι λογικὴ καὶ ὄχι ὄντολογικὴ ιδιότητα. Τὸ δεύτερο ζήτημα ἀφορᾷ τὸν ὅρο «ιδιότητα» ποὺ χρησιμοποιοῦν οἱ συγγραφεῖς στὰ σχόλια τοῦ κεφαλαίου 6 προκειμένου νὰ μιλήσουν γιὰ τὸ χαρακτηριστικὸ ποὺ ἀποδίδεται σὲ ἓνα ὑποκειμένο, σὲ μιὰ κατάφαση (σ. 207). Ἡ ἀπόδοση αὕτῃ μπορεῖ νὰ ἀφορᾷ εἴτε χαρακτηριστικὸ οὐσίας εἴτε χαρακτηριστικὸ ιδιότητος ἀνάλογα ἂν ἡ κατηγορία εἶναι οὐσιαστικὴ («καθ' ὑποκειμένου λέγεσθαι») ἢ ἐπιθετικὴ («ἐν ὑποκειμένῳ εἶναι»). Μόνο στὴ δεύτερη περίπτωση τὸ χαρακτηριστικὸ εἶναι ιδιότητα τοῦ ὑποκειμένου, τὸ χαρακτηριστικὸ οὐσίας δὲν θὰ πρέπει νὰ τὸ ἀποκαλοῦμε «ιδιότητα», γιὰ τὴν ἀποφυγὴ σύγχυσης. Τέλος στὸν σχολιασμὸ τοῦ περίφημου κεφαλαίου 9 ὅπου συζητεῖται ἡ ἀλήθεια τῶν μελλοντικῶν συμβάντων, ἓνα ιδιαίτερα δύσκολο ζήτημα, οἱ συγγραφεῖς κάνουν λόγο γιὰ τὴν παραδοσιακὴ ἐρμηνεία (σ. 231) τοῦ κεφαλαίου, ἀλλὰ δὲν προσδιορίζουν ποιά εἶναι αὕτη. Ὁ ὅρος «παραδοσιακὴ ἐρμηνεία» ἐδῶ εἶναι σχεδὸν τεχνικὸς ὅρος καὶ ἀφορᾷ σὲ μιὰ ὀρισμένη ἐρμηνεία ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα μέχρι σήμερα, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία οἱ ἀληθοτιμὲς τῶν μελλοντικῶν ἀποφαντικῶν κρίσεων διαφέρουν ἀπὸ αὐτὲς τοῦ παρόντος ὡς πρὸς τὸ ὅτι προκύπτουν σὲ μελλοντικὸ χρόνο.

Τέλος, ἐπιθυμῶ νὰ τονίσω ὅτι οἱ ἀτέλειες ποὺ ἐπεσήμανα εἶναι ἀναπόφευκτες σὲ ἓνα δύσκολο ἐγχείρημα καὶ μὲ δεδομένη τὴν ἔλλειψη ἀνάλογης ἐξηγητικῆς παράδοσης στὴ νεοελληνικὴ. Τὸ ἔργο διέπεται ἀπὸ μιὰ σπάνια γιὰ τὴν ἐλληνικὴ βιβλιογραφία ποιότητα. Ἡ ποιότητα αὕτη ἐντοπίζεται κατὰ τὴ γνώμη μου σὲ δύο κυρίως χαρακτηριστικὰ (α) στὸν προσεκτικὸ διάλογο τῶν συγγραφέων μὲ τὸ κείμενο καὶ τὴν ἐξηγητικὴ παράδοση, καὶ (β) στὴν προσπάθεια στὸν βαθμὸ τοῦ ἐφικτοῦ, μεγαλύτερης ἐνημέρωσης τοῦ ἀναγνώστη σχετικὰ μὲ τὰ προβλήματα ποὺ τίθενται στὸ ἔργο καὶ στὴν πρόσληψή του κατὰ τὴ μετέπειτα διανόηση, ποὺ ἐκτείνεται μέχρι τὸν Heidegger καὶ τὸν Frege. Τὰ τέσσερα ἐπίμετρα καὶ ὁ πίνακας λέξεων στὸ τέλος τῆς ἔκδοσης ἀποδεικνύουν αὕτη τὴν ποιότητα καὶ κάνουν τὸ ἔργο εὐχρηστο. Ἀξίζει νὰ ἐπισημανθεῖ ὁ φροντισμένος καὶ ιδιαίτερα καλαίσθητος χαρακτήρας μᾶς ἔκδοσης τυπογραφικὰ ἀπαιτητικῆς.

Γιῶργος ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΗΣ
(Ρέθυμνο)